

# Estàndards de qualitat de cohesió social en els territoris en el marc de les organitzacions de lleure educatiu i acció sociocultural

Recepció: 08/10/19 Acceptació: 21/11/19

## Resum

La recerca "Ocio, acción sociocultural y cohesión social" (EDU2014-57212-R)<sup>1</sup> aporta resultats relatius a la correlació entre les pràctiques de lleure educatiu i d'acció sociocultural adreçades als infants, adolescents i joves i el grau de cohesió social del territori. S'ha dut a terme una recerca amb participants de quatre barris (Prosperitat, a Barcelona; Bellvitge, a L'Hospitalet de Llobregat; Otxarkoaga i La Peña, a Bilbao) de dues comunitats autònomes (Catalunya i País Basc), seleccionats a partir de l'elaboració d'un mapa d'indicadors de cohesió social construït mitjançant sistemes internacionals validats. Fonts secundàries van permetre recollir evidències per identificar-los com a barris en què s'han produït processos de millora de la cohesió social en els últims deu anys. La metodologia de recerca aplicada ha estat un model mixt explicatiu seqüencial (DEXPLIS) de caràcter participatiu. En aquest article s'ofereix una sèrie d'estàndards de qualitat i indicadors, construïts a partir dels resultats de l'estudi, dissenyats per guiar les actuacions dels professionals que realitzen la seva intervenció en aquest tipus d'entitats.

## Paraules clau

Cohesió social, activitats de lleure i acció sociocultural, suport veïnal, participació.

Estándares de calidad de cohesión social en los territorios en el marco de las organizaciones de ocio educativo y acción sociocultural

*La investigación "Ocio, acción sociocultural y cohesión social" (EDU2014-57212-R) aporta resultados relativos a la correlación existente entre las prácticas de ocio educativo y de acción sociocultural dirigidas a los niños, adolescentes y jóvenes y el grado de cohesión social del territorio. Se ha llevado a cabo una investigación con participantes de cuatro barrios (Prosperitat, en Barcelona; Bellvitge, en L'Hospitalet de Llobregat; Otxarkoaga y La Peña, en Bilbao) de dos comunidades autónomas (Cataluña y País Vasco), seleccionados a partir de la elaboración de un mapa de indicadores de cohesión social construido mediante sistemas internacionales validados. Fuentes secundarias permitieron recoger evidencias para identificarlos como barrios en los que se han producido procesos de mejora de la cohesión social en los últimos diez años. La metodología de investigación aplicada ha sido un modelo mixto explicativo secuencial (DEXPLIS) de carácter participativo. En este artículo se ofrece una serie de estándares de calidad e indicadores, construidos a partir de los resultados del estudio, diseñados para guiar las actuaciones de los profesionales que realizan su intervención en este tipo de entidades.*

## Palabras clave

Cohesión social, actividades de ocio y acción sociocultural, apoyo vecinal, participación.

Standards of quality in social cohesion in the territories within the framework of educational leisure and sociocultural action organisations

*The research project "Leisure, sociocultural action and social cohesion" (EDU2014-57212-R) presents conclusions on the correlation between educational leisure practices and sociocultural action activities aimed at children, teenagers and young people, and the degree of social cohesion in the territory. The research was conducted with participants from four neighbourhoods (Prosperitat, in Barcelona; Bellvitge, in L'Hospitalet de Llobregat; and Otxarkoaga and La Peña, in Bilbao) in two regions (Catalonia and the Basque Country). The neighbourhoods were selected based on a map of social cohesion indicators that was drawn up using validated international systems. Secondary sources enabled evidence to be gathered that identified all four as neighbourhoods in which processes for improving social cohesion have been implemented over the last ten years. The research methodology applied (DEXPLIS) was based on a sequential, explanatory, mixed participatory model. The paper suggests a series of quality standards and indicators based on the results of the study and designed to guide the work of professionals intervening in organisations of the aforementioned type.*

## Keywords

Social cohesion, leisure activities and sociocultural action, neighbourhood support, participation.

## Com citar aquest article:

Morata Garcia, T.; Palasí Luna, E.; Marzo Arpón, M.; Pulido Rodríguez, M. Á. (2019).

Estàndards de qualitat de cohesió social en els territoris en el marc de les organitzacions de lleure educatiu i acció sociocultural.

*Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 73, 41-61.

## ▲ Introducció

La intervenció en espais socioculturals i de lleure no ha estat un dels eixos principals de les polítiques socials, tant de la Unió Europea com de les administracions territorials en relació amb la prevenció de l'exclusió, tot i que aquestes pràctiques es mostren com un element significatiu per a la millora de la cohesió social i la identificació amb la comunitat, elements principals de prevenció davant de factors excoents. En el projecte en què s'emmarca aquest article conflueixen dues línies de recerca: a) la cohesió social i b) el lleure i l'acció sociocultural. Són aspectes parcialment diferenciats, tot i que tenen evidents punts de contacte i de possible correlació.

### Cohesió social

La lluita contra la pobresa i l'exclusió social és un dels objectius específics de la Unió Europa en matèria de política social

La lluita contra la pobresa i l'exclusió social és un dels objectius específics de la Unió Europa en matèria de política social. Així queda reflectit a l'Estratègia Europea 2020, on es recullen els compromisos conjunts dels estats membre de la Unió Europea (COM2010). En aquest document s'identifica com un dels reptes prioritaris la lluita contra la marginació social, que requereix dissenyar accions que facin possible la inclusió i la promoció de les persones, especialment de les que es troben en situació de vulnerabilitat social i/o en situació d'exclusió social. Hi ha exclusió quan es pateixen desavantatges generalitzats en termes d'educació, habilitats personals, ocupació, habitatge i recursos econòmics, així com també amb relació a l'accés, al llarg del temps, a les institucions que els distribueixen (Malgesini i García, 2003). Subirats defineix el concepte exclusió de la manera següent:

Com una situació concreta, fruit d'un procés dinàmic d'acumulació, superposició i/o combinació de diversos factors de desavantatge o de vulnerabilitat social que poden afectar persones o grups, generant una situació d'impossibilitat o dificultat intensa d'accedir als mecanismes de desenvolupament personal, d'inserció sociocomunitària i als sistemes preestablerts de protecció social (Subirats, 2004, p. 19).

Així mateix, el fenomen de l'exclusió social s'identifica amb nivells de vulnerabilitat que impedeixen l'accés a mecanismes o recursos educatius, econòmics i socioculturals i dificulten un desenvolupament social i personal òptim, així com també amb dificultats per participar en la producció o creació de valor econòmic, social i/o cultural, en la connexió amb les diferents xarxes socials i en l'adscripció política o ciutadana (Subirats, 2005).

Amb l'objectiu de reduir aquests processos d'exclusió social, la Unió Europea, les administracions nacionals i locals i els agents socials implicats han iniciat accions de detecció dels factors excoents per promoure polítiques socials que permetin frenar les inèrcies dels últims anys. La lluita contra

la pobresa ha centrat especialment les seves polítiques d'intervenció en la prevenció de la pèrdua de garanties en l'accés a l'ocupació, la millora de la situació econòmica, l'accés i el manteniment de l'habitatge, l'educació adequada, la promoció de la salut i la protecció econòmica i social (Malgesini i García, 2003; Raya, 2007; Subirats, 2004). L'informe "Recomendación del Consejo de Europa sobre el 2019" del Programa Nacional de Reforma d'Espanya destaca un creixement sòlid de l'ocupació a Espanya. Les dades aportades mostren una reducció de la desocupació, tot i que està molt per sobre de la mitjana de la Unió Europea i és especialment important per als joves i les persones poc qualificades. Les bretxes de gènere en l'ocupació i en la durada de les carreres laborals encara són molt àmplies.



En el mateix informe, en relació amb el col·lectiu de persones en risc de pobresa i d'exclusió social, la desigualtat d'ingressos es manté per sobre de la mitjana de la Unió Europea. Les taxes de pobresa laboral són altes entre treballadors temporals o poc qualificats, o no nascuts en països de la Unió Europea. Sobre la taxa de pobresa infantil, tot i que es mostra en declivi, continua sent molt elevada. Els ajuts socials destinats a disminuir la pobresa continuen sent un dels més baixos de la Unió Europea, especialment en relació amb les propostes orientades a la disminució de la taxa de pobresa infantil. Aquest resultat desigual en relació amb la mitjana europea també s'observa en la proporció del PIB a Espanya per a llars amb infants, atès que l'espanyola és una de les més baixes de la Unió Europea. Així doncs, de les dades recollides a l'informe esmentat podem destacar que, per bé que la recuperació econòmica continua, calen inversions i accions que permetin frenar la pobresa i que millorin la inclusió social.

Un altre factor influent en els processos d'exclusió social és el referent a la prevenció en relació amb factors personals, així com també el paper del sistema de garanties legals –compliment de drets, accés a la ciutadania– (Malgesini i García, 2003), però són menys els autors que posen l'accent en la importància de les relacions socials, les xarxes de suport i la participació social com a motors de construcció de comunitat i de cohesió social i, per tant, de processos inclusius que permetin frenar el procés d'exclusió (Subirats, 2005).

Hi ha estudis recents que mostren com la participació social i la construcció de ciutadania afavoreixen la creació de processos identitaris de la comunitat. Processos que permeten frenar significativament l'exclusió social. Així mateix, es constata que persones que no han desenvolupat processos d'identificació comunitària compten amb històries d'exclusió social a la infància (Stenseng, Belsky, Skalicka i Wichstrøm, 2014), en canvi, les pràctiques informals i la participació en activitats de temps lliure, i també de voluntariat, s'identifiquen com a elements de prevenció davant l'exclusió (Walsh, O'Shea, Scharf i Shucksmith, 2014).

Hi ha estudis recents que mostren com la participació social i la construcció de ciutadania afavoreixen la creació de processos identitaris de la comunitat. Processos que permeten frenar significativament l'exclusió social

Hi ha diversos estudis que confirmen que les pràctiques de participació i de construcció de ciutadania, especialment les que s'han dut a terme en els contextos de lleure educatiu i d'acció sociocultural, permeten als joves construir comunitat i contribuir a l'increment de cohesió social (Palasí, 2019; Palasí i Morata, 2018; Alonso, 2018; Novella *et al.*, 2014).

Entenem que la utilització correcta del lleure i de l'acció sociocultural com a contextos de prevenció, promoció i desenvolupament comunitari poden ajudar a frenar processos d'exclusió social i poden convertir-se en un dels eixos prioritars de prevenció i de promoció del benestar de les persones i de les comunitats

Tot i l'existència de les dades i evidències sobre com les pràctiques de lleure educatiu i d'acció sociocultural es mostren un element significatiu per a la millora de la cohesió social i de la identificació amb la comunitat, aquest aspecte no ha estat un dels eixos principals de les polítiques socials. Entenem, per tant, que la utilització correcta del lleure i de l'acció sociocultural com a contextos de prevenció, promoció i desenvolupament comunitari poden ajudar a frenar processos d'exclusió social i poden convertir-se en un dels eixos prioritars de prevenció i de promoció del benestar de les persones i de les comunitats. Caldrà que aquesta intervenció es dugui a terme al llarg de tot el curs de la vida, oferint especial prioritat als infants i joves, tal com va indicar el comissari europeu d'Ocupació, Afers Socials i Inclusió (MEMO/12/968 de 10 de desembre de 2012). Aquestes mesures s'han d'incentivar tant des de la Unió Europea com des de les administracions territorials en relació amb la prevenció de l'exclusió.

### Lleure i acció sociocultural

El lleure, entès com “un conjunt d'ocupacions a les quals l'individu es pot dedicar voluntàriament, ja sigui per descansar, per divertir-se o per desenvolupar la seva informació o formació desinteressada, la seva participació social voluntària o la seva lliure capacitat creadora, quan s'ha alliberat de les seves obligacions professionals, familiars i socials” (Dumazedier, 1964, p. 14) i també “com un dret humà bàsic de tota la ciutadania i un àmbit de promoció del desenvolupament humà” (Madariaga i Ponce de León, 2018, p. 9), es mostra com una pràctica idònia per a la construcció de la comunitat, que requereix de la interacció de diversos agents i d'un treball en xarxa que ofereixi solucions eficaces a la ciutadania. Sobretot, en un moment com l'actual, en què les dificultats derivades de les crisis econòmiques i l'afebliment de l'estat del benestar exigeixen respostes socials liderades també des de la comunitat, on la ciutadania es converteix en un actiu principal en la construcció dels barris, pobles i ciutats.

En relació amb l'acció sociocultural, és important destacar com, gràcies a aquesta intervenció, es mobilitzen comunitats, tot activant la participació de la ciutadania en la cultura, mitjançant programes i accions especialitzades (Morata, 2016; Soler, 2011; Trilla, 1997).

Cal destacar que les pràctiques socioculturals i de lleure educatiu estan relacionades amb una gran quantitat de projectes i serveis que cerquen la millora, el progrés o el creixement d'alguna dimensió personal i col·lectiva dels infants, adolescents i joves –l'escoltisme o els grups de temps lliure, biblioteques, ludoteques, espais per a joves, colònies urbanes, campaments, activitats comunitàries, processos participatius amb infants i joves, programes en espais autogestionats juvenils– (Artetxe i Alonso, 2018). D'altra banda, també en el context educatiu de lleure es desenvolupen accions orientades a la prevenció de situacions de risc i d'exclusió. Investigacions i estudis recents (Alonso, 2018; Serra, 2018; Casacuberta, Rubio, Serra, 2011; Holden, 2006) mostren l'interès i la necessitat de legitimar el lleure i l'acció sociocultural com una part fonamental del procés recuperador i identificador de la comunitat o com un instrument per donar resposta a les problemàtiques socioeducatives emergents. També hi ha evidències sobre els beneficis i les contribucions socials i educatives dels programes i serveis de lleure i d'acció sociocultural adreçats a la infància, l'adolescència i la joventut. Concretament, beneficis relacionats amb aspectes com: a) la configuració del caràcter i la personalitat dels infants i joves (Morata i Alonso, 2018; Novella *et al.*, 2014; Balibrea, Santos i Lerma, 2002; Tierney i Resch, 2000; Tra Bach, Huberman i Sulser, 1995); b) l'aprenentatge i la pràctica de la participació social i la construcció d'una ciutadania activa, crítica, inclusiva i compromesa amb el bé comú (Novella *et al.*, 2014; Morata i Palasí, 2014; Medir *et al.*, 2010); c) la construcció de processos de cohesió social i líders socials per a la millora col·lectiva (World Scout Bureau Inc., 2018; Morata, Palasí, Alonso i Fernández, 2018; Palasí i Morata, 2018; Morata i Palasí, 2014; Parés, Castellà i Subirats, 2014; Martín, 2012, 2013; Cantó, Castiñeira, Font, 2009; Balibrea, Santos i Lerma, 2002); i d) beneficis pel que fa al desenvolupament de les competències acadèmiques i d'ocupabilitat (Morata, Pulido, Marzo, Muro i Palasí 2018; Morata i Sesé, 2011).



## Metodologia

### Objectius

L'estudi pretenia donar resposta a diversos objectius, però fem referència als dos en què s'emmarca aquest article: 1) identificar criteris, metodologies i actuacions de les activitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural que generen una incidència significativa en la construcció de la cohesió social del territori en el qual es desenvolupen, concretament en barris de Catalunya i del País Basc; 2) promoure la generalització de les bones pràctiques identificades en escenaris socioeducatius diversos.

## Població i mostra

La selecció dels escenaris en què es desenvolupa la recerca es va dur a terme a partir de la definició d'una sèrie d'elements que es concreten en: a) territoris amb una societat civil activa, que compten amb nivells de participació social alts i en què s'observa l'existència de xarxes de relació; b) territoris que compten amb experiències consolidades de lleure educatiu, unes experiències fonamentades en valors pedagògics i socials i liderades principalment des de moviments associatius, que compten també amb un saber, construït conjuntament entre la reflexió i la praxi educativa; c) territoris que compten en les seves àrees metropolitanes amb barris sotmesos a canvis demogràfics i socials rellevants, on la comunitat i les dinàmiques de suport social emergeixen com a necessàries per frenar processos d'exclusió social. A partir d'aquests criteris, l'equip de recerca va realitzar un mapaatge de diferents territoris per, finalment, concretar la recerca en els barris Otxarkoaga i La Peña, a Bilbao; Prosperitat, a Barcelona; i Bellvitge, a L'Hospitalet de Llobregat.

La mostra de l'estudi es concreta en 836 participants en les dues fases en què s'ha realitzat l'estudi

La mostra de l'estudi es concreta en 836 participants en les dues fases en què s'ha realitzat l'estudi. A la primera fase hi van participar persones significatives [26], professionals d'entitats [12] i veïns [392]. La mostra de la segona fase es concreta en participants en activitats de lleure educatiu i acció sociocultural [400] i exparticipants [8].

## Instruments

Els instruments que s'han emprat es mostren a la taula següent.

**Taula 1.** Instruments

Instrument	Descripció
Qüestionaris	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Oci, acció sociocultural i cohesió social (OAC): adreçat a veïns.</li> <li>- Contribució de l'oci i l'acció sociocultural a la cohesió social (COAC): adreçat a infants i adolescents del territori.</li> <li>- Dissenyats i revisats mitjançant el contrast amb experts.</li> </ul>
Entrevistes semiestructurades	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Adreçades a informants clau, professionals i adolescents que actualment participen en alguna entitat d'oci educatiu o d'acció sociocultural.</li> </ul>
Històries de vida	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Adreçades a informants clau del territori i a exparticipants en activitats d'oci educatiu i acció sociocultural.</li> </ul>
Grups de discussió	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Adreçats a infants i adolescents que participen actualment en alguna experiència d'oci educatiu o d'acció sociocultural.</li> </ul>

Font: Elaboració pròpia.

## Procediment de recollida i anàlisi de dades

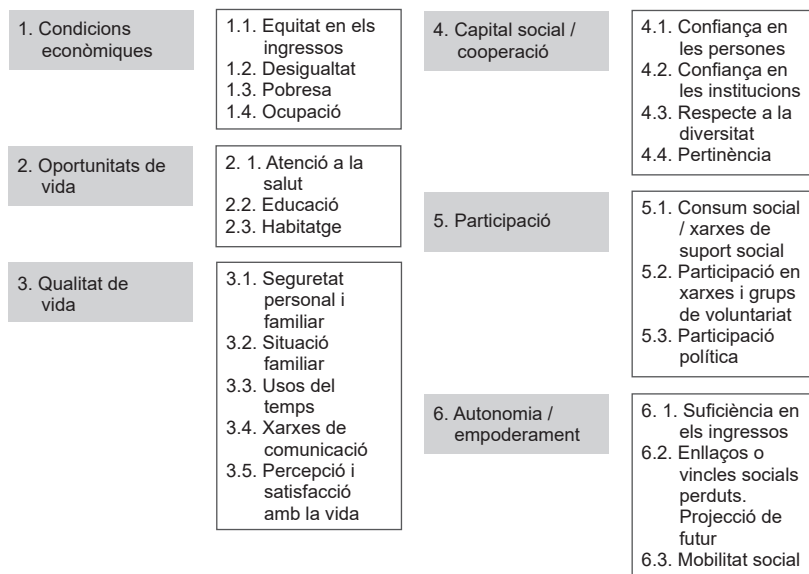
L'estudi es va dur a terme mitjançant una metodologia de disseny mixt (quantitatiu-qualitatiu), d'anàlisi explicativa seqüencial (DEXPLIS) de caràcter participativa (O'Fallon i Deary, 2002; Scarinci, Johnson, Hardy, Marron i Partridge, 2009; Hernández Sampieri, Fernández Collado i Baptista

Lucio, 2010). Els resultats quantitatius han orientat la recollida posterior de les dades qualitatives i l'establiment de dimensions a partir de les quals hem analitzat les entrevistes en profunditat.

El procés realitzat per a la concreció de les dimensions de l'estudi es concreten en: [1] Revisió bibliogràfica de les temàtiques centrals de l'estudi: cohesió social, lleure i acció sociocultural. Aquesta revisió bibliogràfica va permetre elaborar una primera proposta de dimensions i categories, concretament sis dimensions que van emergir del marc teòric, totes elles referents al concepte de cohesió social (figura 2). [2] A partir de les sis dimensions es van construir els instruments de la primera fase del treball de camp. En aquesta fase, hi van participar persones significatives dels territoris estudiats: professionals d'entitats de lleure educatiu i acció sociocultural i veïns dels barris. [3] Les dades recollides en aquesta primera fase van fer possible concretar la proposta definitiva de dimensions, categories i codis. A la figura 3 es pot observar les quatre dimensions que van emergir d'aquesta anàlisi i les categories corresponents: a) participació en activitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural, subjecte de la recerca i sobre la qual es basa la resta de la informació; b) el suport veïnal, que reunia aspectes sobre el fenomen de solidaritat, amistat i suport entre veïns; c) cohesió social de barri, que recull accions properes a la ciutadania i des d'on es podia identificar la percepció d'un barri cohesionat, com ara activitats col·lectives, convivència, identitat i accions compartides; i d) cohesió social general, que inclou accions més estructurals i a priori més allunyades de l'acció de la ciutadania, però que van identificar com a relacionades amb activitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural.

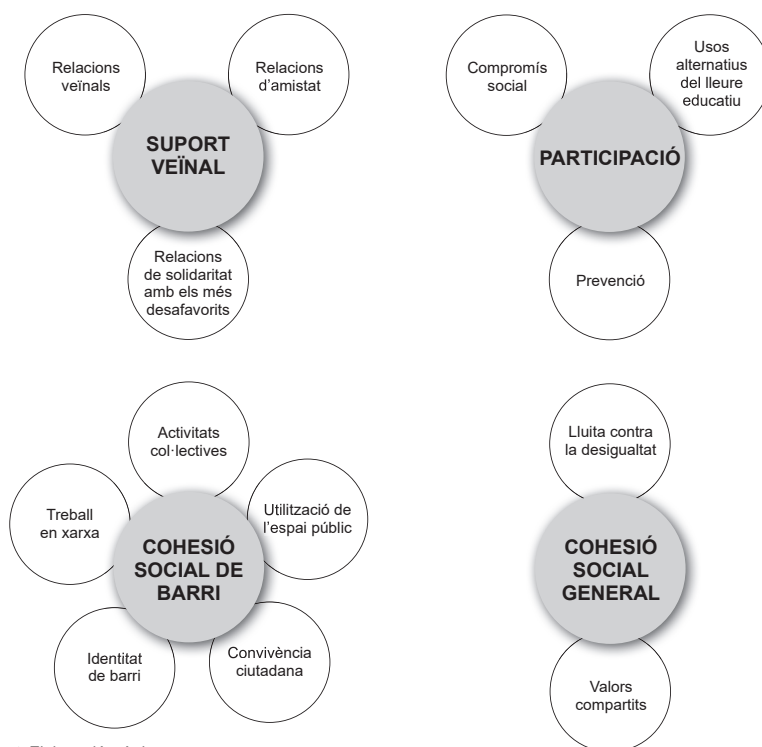


**Figura 2.** Dimensió i categories de la cohesió social



Font: Elaboració pròpia a partir de Jackson *et al.*, 2000.

Figura 3. Dimensions i categories de l'estudi



Font: Elaboració pròpia.

Pel que fa a les anàlisis realitzades per als qüestionaris OAC i COAC, es va fer un contrast de les dimensions, aplicant la correlació de Pearson. Després de descartar que els resultats responien a una distribució normal, es va realitzar una prova no paramètrica per determinar la incidència de cadascuna en les variacions de les altres (Kruskal-Wallis), mitjançant el programa SPSS. La informació qualitativa ha estat analitzada mitjançant el programari Atlas.Ti7. Aquesta anàlisi es va realitzar en diverses fases de categorització i recategorització a partir del contrast per parells.

El procés de recerca ha tingut en compte els aspectes ètics del projecte en el qual s'emmarca.<sup>2</sup>

## Resultats

En aquest apartat es presenta una proposta d'estàndards de qualitat de cohesió social en els territoris amb indicadors d'avaluació construïts a partir de les dades obtingudes en la recerca. Són indicadors que poden ser utilitzats com una eina d'autoavaluació de les entitats per identificar en quina mesura



el seu projecte educatiu i el seu desplegament fomenten la cohesió social del territori, tot i que també es poden projectar com a pràctiques a desenvolupar per l'entitat per a apropar-se a entitats promotores de la cohesió social. Aquest instrument pretén, per tant, oferir una guia d'actuació als professionals de les entitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural per a la millora de la cohesió social dels barris i territoris on actuen. Abans d'endinsar-nos en la proposta d'estàndards i indicadors, es presenta una breu descripció de les dimensions i les categories de l'estudi que han fonamentat la creació d'aquesta eina.



**Taula 2.** Descripció de les dimensions i les categories de l'estudi

Dimensions	Categories	
Suport veïnal	Relacions veïnals	Conjunt de vincles entre les persones a partir de contactes humans quotidians, que enriqueixen la convivència entre els veïns que viuen al barri.
	Relacions d'amistat	Relacions amb vinculació afectiva i de confiança recíproca entre les persones de barri, com a origen o resultats dels processos de cohesió social.
	Relacions de solidaritat amb els més desfavorits	Implicació amb veïns que estan en situació vulnerable, oferint suport social o accions d'ajuda. Relacions que generen impacte en l'entorn del barri, a nivell de sensibilització i incidència social.
Participació social	Compromís social	Disposició de les persones a involucrar-se en la solució dels problemes de la col·lectivitat (família, comunitat, país) per a la millora de la seva qualitat de vida (benestar subjectiu i objectiu).
	Usos alternatius d'activitats de lleure i acció sociocultural	Espais de lleure saludable i creatiu on és el mateix individu o grup qui els construeix i els dinamitza. Activitats de desenvolupament personal i social, més enllà de l'oferta d'activitats de lleure més tradicional.
	Prevenició de conductes de risc	Creació d'espais o activitats que permeten una atmosfera sana i de protecció, que ajuden a allunyar-se de situacions relatives a l'addicció o al risc d'exclusió social.
Cohesió social del barri	Activitats socioculturals i de lleure educatiu	Accions de lleure educatiu i de promoció i desenvolupament cultural, dissenyades i desenvolupades pels veïns i les entitats locals, de manera participativa.
	Convivència ciutadana	Vivència del barri com un espai segur. Es perceben les institucions com a agents capaços de gestionar de forma dialogada i respectuosa els conflictes derivats de la participació, de les interaccions socials i de la diversitat cultural.
	Ús i gestió de l'espai públic	Ús dels espais públics amb finalitats comunitàries i socials. L'espai públic com a lloc significatiu, d'expressió i d'intercanvi per a les persones.
	Identitat de barri	Actitud positiva cap al barri, que es concreta en el reconeixement dels aspectes positius, en el sentiment de pertinença i en la predisposició a implicar-se en accions que n'afavoreixin la millora actual o futura.
	Treball en xarxa	Treball sistemàtic de col·laboració i de complementació entre recursos locals d'un àmbit territorial, més enllà de la coordinació o l'intercanvi d'informació.
Cohesió social general	Treballar des de la lluita contra la desigualtat	Crítica social i política i formulació d'alternatives per superar situacions de desigualtat entre els individus que afecten la cohesió social. Es mostren desigualtats de renda, de prestigi i d'estatus, de reconeixement civil i legal, d'accés a béns i serveis públics i privats com el transport públic, etc.
	Valors compartits	Motivacions generals que orienten les actituds, opinions i conductes o accions dels individus.

Font: Elaboració pròpia.

Aquest instrument pretén oferir una guia d'actuació als professionals de les entitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural per a la millora de la cohesió social dels barris i territoris on actuen

## Estàndard 1: Suport veïnal

Recursos que les persones perceben com a procedents del seu entorn social més pròxim i que tenen una influència favorable sobre el benestar personal en múltiples processos psicosocials (Hutchinson, 1997; Kottke i Shratinski, 1988; Eisenberg, Huntington, Hutchinson i Sowa, 1986). Es refereix, per tant, a la construcció de relacions properes que aporten a les persones seguretat i suport davant de l'aïllament social.

### Rellevància

El suport entre veïns i els vincles que s'hi generen juga un paper fonamental en la prevenció de l'aïllament social, especialment amb gent gran o amb persones d'altres cultures

El suport entre veïns i els vincles que s'hi generen juga un paper fonamental en la prevenció de l'aïllament social, especialment amb gent gran o amb persones d'altres cultures. Els programes de lleure educatiu i acció sociocultural faciliten espais de trobada i de relació de manera informal i lúdica.

### Indicadors

#### 1.1. Relacions veïnals

- Es desenvolupen accions de lleure educatiu i d'acció sociocultural obertes a la comunitat.
- S'estableixen espais informals que faciliten la trobada i la relació entre generacions i cultures.
- Es realitzen activitats que ajuden a persones d'altres cultures, d'altres generacions i d'un nivell econòmic diferent a establir vincles i relacions.
- Es creen estructures que possibiliten desenvolupar el compromís ciutadà amb les persones de barri.
- Es realitza un treball continuat en el territori que fa possible la creació de vincles.
- S'estableixen espais on els adults poden conèixer altres veïns i relacionar-s'hi, més enllà de la feina.
- S'ofereixen als infants, adolescents i joves espais de relació amb persones de la mateixa edat, però d'altres cultures.

#### 1.2. Relacions d'amistat

- S'estableixen espais per al desenvolupament de competències relacionals.
- Es desenvolupen accions educatives que permetin als participants establir relacions estables i continuades.
- Es creen contextos de convivència, relaxats, per a la creació de xarxes d'amistat entre els participants.

- Es realitzen accions educatives des de les noves tecnologies que ajuden a mantenir les relacions que es creen a partir d'espais lúdics compartits en grup.

### 1.3. Relacions de solidaritat amb els més desfavorits

- S'impulsen accions educatives que permeten el compromís ciutadà, afavorint la implicació de la gent al barri.
- Es faciliten espais d'ajuda i suport entre veïns que permeten evitar situacions de dependència institucional.
- Es fomenten programes de caràcter preventiu que permeten obrir-se a altres persones i poder explicar problemes personals, compartir xarxes i crear-ne.
- Es desenvolupen activitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural de solidaritat amb les persones desfavorides socialment.



## Estàndard 2: Participació social

Incorporar-se a la vida social i democràtica requereix iniciatives que afavoreixin la participació i la implicació d'infants, adolescents i joves en el seu entorn més immediat, fent possible que alhora aprenguin a prendre decisions en relació amb el seu projecte vital i amb el desenvolupament de la seva comunitat (Morata, 2009). La formació de ciutadans actius comença considerant els infants, adolescents i joves com a ciutadans del present i no com a ciutadans del futur. Ciutadans percebuts com a coneixedors dels seus problemes i com a protagonistes de les seves decisions, capacitats per a participar de manera constant en la formació, planificació i gestió de la seva vida personal, social i política (Agud, 2014; Novella, et al., 2014). Per al desenvolupament i l'exercici de la participació cal construir i consolidar contextos, estructures i climes educatius de proximitat i confiança, que ofereixin a les persones oportunitats i estímuls per al desenvolupament de les seves competències participatives (Giménez Romero, 2002).

La participació és generadora de cohesió social, en la mesura que vertebrava la cooperació entre ciutadans i institucions. També perquè afavoreix la reducció de tensions i conflictes socials, a partir del consens i de projectes compartits (García Roca, 2004).

## Rellevància

La participació és un procés i una finalitat alhora. La pràctica de la participació s'orienta al desenvolupament de la iniciativa i del compromís de la ciutadania. Implica la presa de decisions, tant en aquells aspectes referents a la vida quotidiana dels participants com també en temàtiques i aspectes de caràcter global. La participació té un valor democràtic i és un dret recollit en el marc legal internacional i nacional que desprèn efectes en diferents dimensions, com la representació ciutadana i la formació per a la ciutadania.

## Indicadors

### 2.1. *Compromís social*

- Es faciliten espais on els veïns puguin participar activament en la implementació de projectes i accions de caràcter comunitari.
- Es promouen climes de confiança dins de l'organització que faciliten que els participants puguin tenir un paper actiu en el desenvolupament del projecte social i comunitari.
- Es promouen accions reivindicatives i compromeses amb la comunitat.
- Es promouen espais de participació política, d'autogestió i de mobilització social.
- Es lideren espais i accions de mobilització i millora comunitària amb incidència en les polítiques públiques.
- Es realitzen accions de participació política, orientades a aconseguir millores urbanístiques, educatives, lúdiques, culturals, als barris i territoris.
- L'entitat és reconeguda per la ciutadania i les institucions com a interlocutora davant l'administració.

### 2.2. *Usos alternatius de lleure i acció sociocultural*

- S'implementen accions per enfortir un desenvolupament personal saludable i holístic a través de la generació d'experiències positives.
- Es promouen accions per a la millora de la socialització.
- S'ofereixen programes per a la creació i el desenvolupament cultural, que permeten millorar habilitats i competències per al món professional.

### 2.3. *Prevenió de conductes de risc*

- Es disposa de programes de prevenió de conductes de risc, especialment per als més joves de la comunitat.
- S'implementen accions de prevenió des de la quotidianitat de les persones i les comunitats: a les escoles i als espais de formació, a les famílies, en els equipaments i programes de lleure en l'àmbit de la sociocultura, en els serveis socials i de salut.

### Estàndard 3: Cohesió social de barri

Interaccions verticals i horitzontals que s'estableixen entre membres d'una societat, a partir d'un sistema d'actituds i de normes com la confiança, el sentit de pertinença i una predisposició a la participació ciutadana i a la solidaritat (Jenson, 1998). La cohesió social de barri mesura diverses dimensions relacionades amb els entorns propers a les persones: la seva qualitat de vida, el sentit de seguretat que li proporciona la vivència en un mitjà concret; els valors compartits i la mobilització política col·lectiva al voltant de necessitats i problemes locals.



#### Rellevància

La lluita contra l'exclusió social planteja un dels reptes prioritaris de les administracions locals, nacionals i europees. La crisi econòmica i social ha desplaçat un alt nombre de ciutadans i ciutadanes a zones de marginalitat i exclusió, fet que els ha dificultat tant l'accés a mecanismes de desenvolupament personal com als recursos de protecció social i de ciutadania plena. La millora de la cohesió social en els territoris propers a les persones és un aspecte clau per a la disminució dels nivells d'exclusió. Des de les entitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural és possible activar i desenvolupar la vinculació i la pertinença a la comunitat, així com també promoure la participació ciutadana i la solidaritat.

La millora de la cohesió social en els territoris propers a les persones és un aspecte clau per a la disminució dels nivells d'exclusió

#### Indicadors

##### 3.1. Activitats socioculturals i de lleure

- Es fomenten activitats com les festes i els esdeveniments, coordinades des de les entitats de lleure educatiu i acció sociocultural, com a instrument adequat per a potenciar les relacions veïnals.
- L'entitat lidera activitats o accions adreçades al barri.
- S'implementen accions de servei a la comunitat que afavoreixen un millor coneixement del barri.
- S'implementen accions educatives que permeten la transmissió de normes i valors compartits, desenvolupant el sentit de pertinença.
- Hi ha espais per a l'aprenentatge i l'exercici de les habilitats per a la gestió de grups i la seva diversitat.

##### 3.2. Convivència ciutadana

- L'entitat realitza un treball continuat en el territori que permet la gestió positiva del conflicte.

- El treball compartit entre professionals i ciutadania permet una gestió més eficaç davant d'agressions derivades de la violència de gènere o qualsevol altre tipus d'acció abusiva com l'assetjament derivat de les relacions escolars.
- Es realitzen programes interculturals que permeten el treball reflexiu per avançar en la construcció de vincles i de suport social i emocional.
- Es realitzen programes intergeneracionals que permeten el treball reflexiu per avançar en la construcció de vincles i de suport social i emocional.
- L'entitat disposa d'espais de debat de caràcter horitzontal.

### 3.3. Ús i gestió de l'espai públic

- Hi ha espais i centres polivalents el disseny dels quals facilita la creació de xarxes i connexions entre les diferents entitats de barri.
- Hi ha estructures per analitzar els espais públics i dissenyar-los de manera que facilitin la trobada entre generacions diverses, entre cultures i entre iguals.
- Es promou la trobada a l'espai públic, mitjançant activitats i esdeveniments.
- Es fomenten activitats lúdiques, diverses i obertes a l'espai públic que promouen la mobilitat de persones d'altres barris, afavorint la reducció d'estigmes i estereotips socials.

### 3.4. Identitat de barri

- Es realitzen diagnòstics de manera participada sobre les necessitats i els riscos que hi ha al territori.
- Es fomenta la trobada amb persones significatives de barri.
- L'entitat realitza un treball continuat en el territori per incrementar el sentiment de pertinença, que es visualitza en la quantitat i qualitat de les interaccions socials.
- Es realitzen accions educatives que faciliten el reconeixement de la diversitat social.
- Es realitzen accions educatives que faciliten el reconeixement de la diversitat cultural.
- Es realitzen accions educatives que faciliten el reconeixement de la diversitat generacional.
- L'entitat permet desenvolupar un projecte de barri que aporta benestar personal als veïns.

### 3.5. Treball en xarxa

- Es promouen espais de treball interdisciplinar i de cooperació entre professionals i agents de la comunitat, per contrastar expectatives i establir objectius comuns.

- Es fomenta la construcció d'espais de treball de caràcter estable, des de la coresponsabilitat.
- S'apliquen metodologies per afavorir la presa de decisions conjunta.
- Els processos de cooperació es concreten en activitats estables (festes, setmanes culturals) o canviants.
- S'estableixen espais per a la planificació de les activitats que permeten el desenvolupament del teixit comunitari.



#### Estàndard 4: Cohesió social general

Segons el Consell d'Europa, la cohesió social es defineix com la capacitat d'una societat per assegurar el benestar de tots els seus membres, en minimitzar les disparitats i evitar la polarització. Una societat cohesionada és una comunitat d'individus lliures que donen suport mútuament i persegueixen certs objectius comuns a través de mitjans democràtics (Due et al., 2007).

Des de la literatura especialitzada s'identifiquen tres elements comuns sobre els quals descansa la noció de cohesió social: una visió compartida (valors universals, respecte mutu, aspiracions comunes, identitats compartides), la pertinença a un grup o comunitat (els grups o comunitats funcionen quan tenen objectius i responsabilitats comunes i la disposició dels individus a cooperar els uns amb els altres) i el fet de concebre la cohesió social com un procés per assolir harmonia social (Markus, 2014).

#### Rellevància

Les entitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural són agents actius de la comunitat que tenen com un dels seus objectius principals l'interès per fomentar la cohesió social. Aquesta cohesió social procura que les persones integrants d'una societat desenvolupin: a) un nivell de pertinença òptim davant de situacions d'aïllament i solitud mitjançant el consens de valors i normes, la participació en programes i en el desenvolupament de polítiques públiques; b) processos d'inclusió en les seves societats properes mitjançant la igualtat d'oportunitats; c) nivells de participació alts, superant els nivells de consulta i representativitat i desenvolupant models de participació basats en la implicació i el compromís social; d) reconeixement i respecte a la diversitat cultural, social, generacional i e) legitimitat dels qui representen els interessos de la societat.

Les entitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural són agents actius de la comunitat que tenen com un dels seus objectius principals l'interès per fomentar la cohesió social

## Indicadors

### 4.1. Treballar des de la lluita contra la desigualtat

- Es promou l'accés a la diversitat de persones del territori.
- S'acompanya per a l'empoderament comunitari, afavorint la coresponsabilitat i l'autogestió.
- Es realitzen accions educatives per afavorir l'exercici del dret a participar i a ser considerat ciutadà subjecte social.
- Es realitzen accions educatives que permeten la construcció de democràcia aportant millores a la comunitat o proporcionant als participants experiències de reconeixement de l'altre, de compromís i de responsabilitat social.
- Es potencia la mobilització i la reivindicació social de veïns i institucions del barri.

### 4.2. Valors compartits

- Es realitzen activitats que aporten millores i beneficis per al bé comú (projectes d'aprenentatge-servei, projectes que fomenten la ciutadania responsable, el voluntariat i la participació social).
- Es promou un ordre social consensuat a través de l'acceptació de normes de convivència dialogades i pactades pel conjunt de la comunitat.
- Es fomenten comportaments menys disruptius per a la persona i la societat.
- Es fomenta la creació d'un "nosaltres" sobre el qual crear un entorn de valors compartits.

Els estàndards i indicadors presentats determinen els criteris d'actuació que poden ser aplicats per les entitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural que vulguin millorar la cohesió social dels barris i dels territoris on actuen. L'aplicació es determinarà, per part de cada organització, en funció dels seus recursos i del context on aquestes organitzacions actuen. Es recomana poder aplicar la proposta en diferents moments per acordar mesures correctives dels aspectes a millorar de cara a anar valorant l'eficàcia que aquestes mesures aporten al projecte de l'organització.

## Conclusions

**Els resultats obtinguts en l'estudi mostren els efectes de la cohesió social identificats en els quatre territoris estudiats**

Els resultats obtinguts en l'estudi mostren els efectes de la cohesió social identificats en els quatre territoris estudiats. Efectes que fan referència a com les activitats de lleure i acció sociocultural faciliten la creació de xarxes de suport social i veïnal. També cal destacar com el lleure i l'acció sociocultural són promotores de participació social en els territoris; participació que millora al seu torn la qualitat de vida de la ciutadania. Un tercer bloc de conclusions té a veure amb el lleure i l'acció sociocultural per a la infància i



l'adolescència com a factor de cohesió social de barri (convivència ciutadana, gestió de l'espai públic, identitat de barri i treball en xarxa). I, finalment, el lleure i l'acció sociocultural per a la infància i l'adolescència com a factor de cohesió social general (lluita contra les desigualtats i valors compartits).

Per acabar, alguns dels reptes que, a partir de l'estudi presentat se suggereixen com a orientacions i propostes, fan referència a actuacions relacionades amb l'àmbit de les polítiques, passant per orientacions de caràcter comunitari i local i, finalment, propostes de caràcter pedagògic que es duen a terme en el marc de les organitzacions i les entitats.

En relació amb les propostes i orientacions adreçades a la millora de les polítiques cal destacar, en primer lloc, la necessària universalització i accés al lleure i a l'acció sociocultural per part de tota la ciutadania, així com també un major reconeixement social d'aquest tipus de projectes i dels professionals que els duen a terme. L'educació ja no es pot entendre només des de contextos formals, avui l'educació requereix ésser considerada des dels diferents espais en què viuen els infants i adolescents de la nostra societat.

En relació amb les orientacions de caràcter comunitari i local, és important destacar el paper i el rol que les entitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural duen a terme en els territoris, com a mediadores entre la ciutadania i les administracions i institucions públiques. Són un motor d'activació de la comunitat, així com també un agent que, per la proximitat a les persones i els grups, permet detectar i canalitzar necessitats de suport social, de prevenció i de desenvolupament comunitari. És per això que té un paper i una funció medidora i activadora. En la mesura que aquestes entitats consoliden la seva actuació de forma autònoma, també es produeix un procés d'empoderament comunitari que retorna a la ciutadania i la responsabilitza pel que fa al desenvolupament i la promoció.

En els contextos de barri i de comunitat territorial, les organitzacions socials també són espais idonis per a la convivència. Les entitats, en aquest sentit, actualment tenen un repte important a treballar: afavorir i promocionar el respecte i el reconeixement de la diversitat, tot contribuint a la cohesió social i a la integració de les múltiples realitats culturals i intergeneracionals.

Quant a les propostes i les orientacions de caràcter pedagògic en el marc més intern de les entitats, cal destacar la capacitat que aquestes organitzacions tenen com a espais de socialització per als infants i joves que hi participen. Concretament, cal assenyalar el repte de treballar la vivència del grup com a espai i context per a la creació i el desenvolupament de projectes compartits, així com també com un espai idoni per a l'autoconeixement i el reconeixement de l'altre, aprenentatges molt importants per al desenvolupament personal i relacional de les persones que hi participen. També, en el marc de les entitats de lleure educatiu i d'acció sociocultural, un aspecte especialment rellevant és la vivència d'un tipus de lleure no consumista, on la creativitat,



L'educació ja no es pot entendre només des de contextos formals, avui l'educació requereix ésser considerada des dels diferents espais en què viuen els infants i adolescents de la nostra societat

la llibertat i la participació en la cultura són experiències clau en els processos de socialització i de transformació social.

Els estàndards de qualitat presentats a l'article volen oferir un sistema d'avaluació construït a partir dels resultats de la recerca. Són un instrument que pretén facilitar una guia d'actuació als professionals que treballen en les entitats de lleure educatiu i acció sociocultural oferint orientacions que permetin avaluar els nivells de cohesió social dels barris on actuen aquestes entitats.

Txus Morata Garcia

Professora de la Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés  
Coordinadora del Grup de recerca Innovació i Anàlisi Social (GIAS)  
Universitat Ramon Llull  
tmorata@peretarres.url.edu

Eva Palasí Luna

Professora de la Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés  
Membre del Grup de recerca Innovació i Anàlisi Social (GIAS)  
Universitat Ramon Llull  
epalasi@peretarres.url.edu

Maite Marzo Arpón

Professora de la Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés  
Membre del Grup de recerca Innovació i Anàlisi Social (GIAS)  
Universitat Ramon Llull  
mmarzo@peretarres.url.edu

Miguel Ángel Pulido Rodríguez

Professor de la Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés  
Membre del Grup de recerca Innovació i Anàlisi Social (GIAS)  
Universitat Ramon Llull  
mapulido@peretarres.url.edu

## Bibliografia

**Agud, I.** (2014). *Participació infantil i educació. Escola, Lleure i Consells d'Infants* (tesi doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona.

**Alonso, H.** (2018). *Arte comunitario desde el trabajo de calle para la promoción social de adolescentes en situación de riesgo social. El caso de espacio mestizo de León; una buena práctica europea en acción comunitaria intercultural* (tesi doctoral). Barcelona: Universitat Ramon Llull.

**Artetxe, K.; Alonso, I.** (2018). Caminando hacia la inclusión desde el tiempo libre educativo. En: Artetxe, K.; Alonso, I.(Eds) *Educación en el tiempo libre: la inclusión en el centro* (p. 25–33). Barcelona: Octaedro.

**Balibrea, E.; Santos, A.; Lerma, I.** (2002). Actividad física, deporte e inserción social: un estudio exploratorio sobre los jóvenes en barrios desfavorecidos. *Apuntes. Educación Física y Deportes*, 69, 106-111.

**Cantó, N.; Castiñeira, A; Font, A.** (2009). *Les fonts del lideratge social*. Barcelona: Editorial Mediterrània.

**Casacuberta, D.; Rubio, N.; Serra, L.** (coord). (2011). *Acción cultural y desarrollo comunitario*. Barcelona: Editorial Graó.

**Due, P.; Morgan, A.; Currie, C.; Nic Gabhain, S.; Rasmussen, M.; Samdal, O.; Smith, R.** (2008). Mental well-being in school-aged children in Europe: associations with social cohesion and socioeconomic circumstances. *Social cohesion for mental well-being among adolescents* (p. 12-24). Copenhagen: World Health Organization.

**Dumazedier, J.** (1964). *Hacia una civilización del ocio*. Barcelona: Estela.

**EU** (2019) COUNCIL RECOMMENDATION of on the 2019 National Reform Programme of Spain and delivering a Council opinion on the 2019 Stability Programme of Spain.

**Eisenberg, R.; Huntington, R.; Hutchinson, S.; Sowa, D.** (1986). Perceived organizational support. *Journal of Applied Psychology*, 71(3), 500–507.

**García Roca, J.** (2004). *Polítiques y programas de participación social*. Madrid: Editorial Síntesis.

**Giménez Romero, C.** (2002). Dinamización comunitaria en el ámbito de la inmigración. En: Rubio, M. J.; Monteros, S. (Coord.). Apuntes y propuestas sobre participación, mediación y codesarrollo. En *La exclusión social: teoría y práctica de la intervención* (p. 99-128). Madrid: Editorial CCS.

**Hernández Sampieri, R.; Fernández Collado, C.; Baptista Lucio, M. del P.** (2010). *Metodología de la investigación. Metodología de la investigación*. México D. F: McGraw Hill.

**Holden, J.** (2006). *Cultural value and the crisis of legitimacy*. London: Demos.

**Hutchinson, S.** (1997). Perceived organizational support: Further evidence of construct validity. *Educational and Psychological Measurement*, 57, 1025-1034.

**Jenson, J.; Canadian Policy Research Networks** (1998). Mapping social cohesion: The state of Canadian research. Ottawa: Family Network, CPRN.



- Kottke, J.; Shratinski, C.** (1988). Measuring perceived supervisory and organizational support. *Educational and Psychological Measurement*, 48, 1075-1079.
- Madariaga, A.; Ponce de León, A.** (ed.). (2018). *Ocio y participación social en entornos comunitarios*. La Rioja: Universidad de La Rioja.
- Malgesini, G.; García, M.** (2003). *Inclusión exclusión social en el marco europeo*. Madrid: Cruz Roja Española, Ed.
- Markus, J.** (2012). Apuntes sobre el concepto de identidad. Intersticios. *Revista Sociológica de Pensamiento Crítico*, 5 (1), 107-114.
- Martín, X.** (2012). *Per a una pedagogia del servei Treball per projectes i ApS*. Barcelona: Minyons Escoltes Guies Sant Jordi de Catalunya.
- Medir, R. M.; Geli, A. M.; Alsina, A.; Calabuig, T.; Ochoa, L.; Heras, R.; Frigola, C.; Cañabate, D.; Magin, C.** (2010). *La formación de profesionales competentes en educación para la sostenibilidad: conceptualización, aplicación y evaluación*. Universitat de Girona.
- Morata, T.; Palasí, E.; Alonso, H.; Fernández, F.** (2018). Ocio, Acción Sociocultural y Cohesión Social. En: Artetxe, K. Alonso, I. (Eds). *Educación en el tiempo libre: la inclusión en el centro* (p. 25-33). Barcelona: Octaedro.
- Morata, T.; Alonso, I.** (2018). El tiempo libre educativo, clave en la construcción de identidades personales, ciudadanía activa y sociedades inclusivas. En: Artetxe, K. Alonso, I. (Eds). *Educación en el tiempo libre: la inclusión en el centro* (p. 25-33). Barcelona: Octaedro.
- Morata, Pulido, Marzo, Muro, Palasí.** (2018). Competencias clave desarrolladas en el tiempo libre educativo relevantes para el éxito escolar y la mejora de la ocupabilidad juvenil. Recuperat de: <https://www.youtube.com/watch?v=k497Q2xOx0Qyfeature=youtu.be>
- Morata, T.; Sesé, A.** (2011). Inserjove. Educando la ocupabilidad. En VI Congreso internacional de psicología y educación. III Congreso nacional de psicología de la educación. Valladolid.
- Morata, T.; Palasí, E.** (2014). *Estudi de lleure educatiu*. Barcelona: Fundació Pere Tarrés.
- Morata, T.** (2016). Animación sociocultural y exclusión social: en retorno a la comunidad. En: Morata, T. (Coord). *Pedagogía social somunitaria y exclusión social* (p. 75-109). Madrid: Editorial Popular.
- Morata, M.** (2009). *De la animación sociocultural al desarrollo comunitario: su incidencia en el ocio* (tesi doctoral). Universitat de Barcelona.
- Novella, A.; Llana, A.; Noguera, E.; Gómez, M.; Morata, T.; Trilla, J.; Agud, I.; Cifre-Mas, J.** (2014). *Participación infantil y construcción de la ciudadanía*. Barcelona: Graó.
- O'Fallon, L.; Dearry, A.** (2002). Community-based participatory research as a tool to advance environmental health sciences. *Environmental health perspectives*, 110 (2), 155-159.
- Palasí, E.** (2019) *Lideratge social per a la construcció de comunitats cohesionades des d'entitats de lleure educatiu i d'acció social. Estudi de casos* (tesi doctoral). Barcelona: Universitat Ramon Llull.
- Parés, M.; Castellà, C.; Subirats, J.** (2014). *Nous lideratges en moments de canvi. Reflexions sobre lideratge i transformació social*. Barcelona: Fun-

dació Jaume Bofill

**Raya, E.** (2007). Exclusión social: Indicadores para su estudio y aplicación para el trabajo social. *Revista Del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*, 70, 155-171.

**Scarinci, I. C.; Johnson, R. E.; Hardy, C.; Marron, J.; Partridge, E. E.** (2009). Planning and implementation of a participatory evaluation strategy: a viable approach in the evaluation of community-based participatory programs addressing cancer disparities. *Evaluation and Program Planning*, 32 (3), 221-228.

**Serra, L.** (2018). *Model de Desenvolupament Cultural Comunitari a partir de l'anàlisi d'experiències internacionals i locals d'art comunitari* (tesi doctoral). Barcelona: Universitat Ramon Llull.

**Soler, P.** (2011). Concepto y sentido de la ASC. En: Soler, P. (Coord.). *La animación sociocultural. Una estrategia para el desarrollo y el empoderamiento de comunidades*. Barcelona: Editorial UOC.

**Stenseng, F.; Belsky, J.; Skalicka, V.; Wichstrøm, L.** (2014). Social Exclusion Predicts Impaired Self-Regulation: A 2-Year Longitudinal Panel Study Including the Transition from Preschool to School. *Journal of Personality*, 83 (2). doi.org/10.1111/jopy.12096

**Subirats, J.** (Dir). (2005). *Análisis de los factores de exclusión social*. Bilbao: BBVA, Ed.

**Subirats, J. et al.** (2004). *Pobresa i exclusió social. Una anàlisi de la realitat espanyola i europea*. Barcelona: Col·lecció Estudis Socials. Fundació "la Caixa".

**Tierney, J.; Resch, N.** (2000). *Making a Difference Making a Difference*. Philadelphia: PA: Public/Private Ventures.

**Tra Bach, M.; Huberman, L.; Sulser, F.** (1995). *A research report the educational impact of scouting : three case studies*. Geneva, Suïça: World Scout Bureau.

**Trilla, J.** (1997). *Animación sociocultural. Teorías, programas y ámbitos*. Barcelona: Ariel.

**Walsh, K.; O'Shea, E.; Scharf, T.; Shucksmith, M.** (2014). Exploring the Impact of Informal Practices on Social Exclusion and Age-Friendliness for Older People in Rural Communities. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 24(1), 37-49. doi.org/10.1002/casp.2176

**World Scout Bureau Inc.** (2018). *World organization of the scout movement: Measuring Scouting's Impact on the Development of Young People*. Kuala Lumpur, Malaysia: World Scout Bureau Inc.



1 La recerca "Ocio, acción sociocultural y cohesión Social" (EDU2014-57212-R) va ser subvencionada a la Convocatòria 2014 de Projectes d'R+D "EXCEL·LÈNCIA" i Projectes d'R+D+I "REPTES RECERCA" de la Direcció General de Recerca Científica i Tècnica i la Subdirecció General de Projectes de Recerca.

2 Convocatòria del Programa Estatal de Investigació, Desenvolupament e Innovació Orientada a los Retos de la Sociedad, en el marc del Plan Estatal de Investigación Científica y Técnica y de Innovación 2013-2016. Així mateix, el Comitè d'Ètica de la Universitat Ramon Llull ha emès dictamen favorable respecte als documents d'informació per als participants en l'estudi i respecte al procés d'obtenció del consentiment informat i de les garanties de confidencialitat dels subjectes que hi han participat.